

'נוי סוכה'

(לשונות 'אברהם ליבוש ובניו' לש"י עגנון, תרס"ו/תשי"ט)*

בשנת תשל"ח נדפס לראשונה, מתוך כתב-יד, הסיפור 'אברהם ליבוש ובניו'.¹ לצדו נדפסה אנקדוטה קצרה, הנושאת אותו שם, ואשר זהו פרסומה השני.² את כתב-היד חותמים שני תאריכים; המאוחר שבהם, תשי"ט, מכוון לשנת כתיבת הסיפור, והמוקדם — לשנת פרסום האנקדוטה (בטעות תרס"ד, וצ"ל: תרס"ו).

הסיפור שבכתב-היד אמור היה אפוא להיות פיתוח, הרחבה ושכלול של האנקדוטה שכתב עגנון בנעוריו.³ את הסיפורים הביא לאכסניה זו שלמה צוקר (ראה הערה 1, לעיל). הוא ההדירם, ואף הוסיף דיון, עם שהוא משווה את שני הנוסחים של סיפור מעשה זה (וכן של הסיפור 'מלך ומלכה').

מבקשת אני להציע קריאה אפשרית נוספת לנוסח ב, אך עיקר כוונתי להראות כיצד, באמצעות שינוי בתפישה הסגנונית והלשונית, הופך עגנון אנקדוטה חברתית פשטנית למדי לסיפור אידיאלי מורכב (אם כי עדיין רחוק משלמות), כדוגמת סיפוריו המאוחרים.⁴ את עיקר השינוי אני רואה במעבר מרצף פשוט, החותר לקראת הפואנטה (בנוסח א), אל תפישה מרחבית של הקונטקסט (בנוסח ב). הקשרים הלשוניים מסתעפים, היחידה הסגנונית מתפרשת מעבר למשפט, וגם המשפט עצמו גדל "מבפנים" באמצעות דגמים טרוריים של איוון וסימטריה ושל חזרה והדרגה. כמו כן נעשה הסיפור רב-שכבתי, על-ידי

* עבודה זו ראשיתה ביזמה של פרופ' גרשון שקד ובסיוע של קרן הזכרון למען תרבות יהודית. תודתי נתונה להם.

1 שלמה צוקר, 'סיפורי טשאטשקיס ותיקוני עגנון', ש"י עגנון מחקרים ותעודות, ירושלים תשל"ח (1978), עמ' 11–38. שני הנוסחים (ראה להלן, עמ' 10–13, נספחים) הועתקו מספר זה.

2 המצפה (לבוב), שנה ב, גליון 41–42, יד תשרי תרס"ו (1905).

3 ראה צוקר (לעיל, הערה 1), עמ' 11–12, בעניין כוונותיו של עגנון כלפי סיפורי ביכוריו.

4 בנוסח ב חלו גם שינויים לשוניים פורמאליים. אמנה אותם בקצרה: חדל השימוש בזמנים ההפוכים ובצורות הפועל המקוצרות. בכך נמנע עגנון מ"ספרותיות" מלאכותית ומאחגיגות תנ"כית הזרה לריאלית הסיפור. המרכאות נעלמות. האידישיזמים מומרים בתחליפים עבריים (ראה צוקר, הערה 1 לעיל, עמ' 13–14). עגנון אף מפחית בשימושם של אטריבוטים מעריכים: 'סימנים' במקום 'סימנים מובהקים' שבנוסח א; 'הספרים הקטנים' במקום 'ספרים חיצוניים', ספרים הנדפסים בפורמאט קטן ובאותיות קטנות; 'בריה נפלאה' במקום "'איש", בריה נפלאה, אומן יד'; 'שירוך' סתם במקום 'מחותן עשיר עם נון וארוחת תמיד'. ובתחום אוצר המלים: חלוש לעומת חלש, בן תורה במקום בעל תורה, עצי הסקה במקום עצי שרפה, שקד במקום התמיד, כללו של דבר במקום סוף דבר, מגושם במקום גס, חצי עילוי במקום קצת עילוי, לוקח במקום לקוח, חושב בלבו במקום חושב בלבבו.

ניצול דמות המספר לשם יצירת מרחק אירוני. סממנים אלה הם חידוש מהותי בנוסח ב, וגם אם יש להם בנוסח א אותות מבשרים, הרי הם פועלים בכידודם ואינם נארגים למסכת אחת.⁵

קישור אנאפורי

פיסקה ד בנוסח ב (ראה נספח שני, עמ' 11 שורה 16)⁶ פותחת במלית 'אבל', ואף פיסקה ה כך (11, 25) — 'כאילו אין ההסתייגות כאן שונה מזו שבפסקה הקודמת', בניסוחו של צוקר.⁷ אך הדמיון המוכתב על-ידי הפתיחה האנאפורית הוא חיצוני בלבד. בעוד שפיסקה ד רק מסייגת את קודמתה, הרי פיסקה ה מערערת את כל המערכת שנבנתה בפיסקאות הקודמות (בכור מוצלח / בן צעיר לא-יצלח), וחושפת 'אירוניה אכזרית כלפי האב שכל נחמתו בבן זה'.⁸

באופן סכמאטי נראים היחסים בין הפיסקאות כך: ג ו-ד מציגות שתי משוואות מנוגדות: איטשי = שמחה, הירשקי = צער. פיסקה ה באה לסתור את הבניין הסימטרי הזה, כשהיא מהפכת את צדו האחד של הציר: לא עוד 'איטשי = שמחה', אלא מעתה 'איטשי = צער'. היפוך צדו השני של הציר, היינו 'הירשקי = שמחה', הוא בחזקת חסר, והשיבה אל הסימטריה הגואלת תתרחש בסוף המעשה, והיא היא התבנית שפורש' מהלך הסיפור.⁹ יש להדגיש: בנוסח ב עגנון משכיל להציג את מערכת היחסים הזאת כבו-זמנית, ועל כן היא בעלת סתירה פנימית, ואילו בנוסח א התבנית חלה במישור הזמן ('וכמו להכעיס נתקלקל יצחק מאיר בימים האחרונים', ראה נספח ראשון, עמ' 10, שורה 11), ועל כן הוא נטול סתירות ואף תמיהה אין בו.¹⁰ (וראה גם שורה 17: 'איטשי מאיר של אז').

פתיחה אנאפורית בעלת משמעות נמצאת לקראת סוף הסיפור (12, 31-32): 'ואחר כל זה, אחר שמביא את העצים הרבה הרבה טרדות יש כדי לסדרם לפי המקום. ואחר כל זה עדיין מצא לו הירשקי זמן כדי לעשות את סוכת החג'. הפתיחה הזוהי מעמידה במצב של שוויון-ערך את היחס [הבאת העצים / הטרחה שבסידורם], עם היחס [עסק העצים / מצוות בניית סוכה]. חבוייה כאן אירוניה דקה, שהרי שוויון-ערך זה הוא תוצאה של סולם ערכים משובש, שבו מצווה מונמכת לדרגת חול וחומר. יתר על כן: 'אחר כל זה' השני עומד בדרגת העצמה גבוהה יותר משום מקומו "על גבי" הראשון, מעיץ פלא על פלא. התפעלותו של המספר מוכפלת, והאפקט

5 על הרקע החברתי, האידיאלי והספורתי של נוסחים אלה ראה צוקר (לעיל, הערה 1), עמ' 11-20.

6 סימון מראי המקום ייעשה כך: נוסח א משתרע רק על עמוד אחד, ועל כן יסומנו בו, בדרך כלל, רק השורות. בנוסח ב יסומנו גם העמודים וגם השורות (על-פי העימוד הפנימי של המאמר). כל ההדגשות שבציטוטים הן שלי.

7 במקום הנוכח לעיל בהערה 1, עמ' 17.

8 שם. ראה גם עמ' 16, שם מסביר שלמה צוקר את האמונה 'ברא מזכי אבא', שהיא אחד מיסודותיו של סיפור זה.

9 על הסימטריה המחשירה את תוכנה, ראה להלן, עמ' 4.

10 על 'משפט כל זמן... כל זמן...' (12, 3-5) ראה להלן, עמ' 3, 7.

האירוני גדל. לפי אותו סולם ערכים אומר המספר בעמ' 11 שורות 11–13: 'אברהם ליבוש שמח בבנו ואינו מבטלו מלימודו אפילו בזמן שהוא צריך לו, כגון לשמור את החנות... או לשלוח אותו בשליחות לגבות חוב...'. (וראה להלן, עמ' 6). בנוסח א היחס בין חריצותו של הירשקי במסחר לבין בניית הסוכה הוא יחס הגיוני, נסיבתי ורציף (22).

רגרסיה

הבחינה המרחבית מתבטאת גם באמצעות הרגרסיות שעל הקורא לעשות כדי להשלים את תבניות המשמעות.

באמצעותו של הסיפור כתוב (12, 3): 'כל זמן שלא עקר עצמו הבן מבית המדרש כל זמן שאיטשי מאיר מבאי בית המדרש ורואים אותו לפרקים כשהוא יושב לפני גמרא פתוחה עדיין יש תקוה, שלא כל אדם יודע מה מונח לו על ברכיו למטה מן הגמרא'. במשפט זה מתגלה במפורש הערך שמייחס אברהם ליבוש למראית העין, לדימוי בעיני הציבור. לאחר שנאמר הדבר במפורש, מגלה הקורא שלמעשה הוכן לכך כבר קודם, ואמירות מוצנעות ותמימות מתפרשות לו פתאום לאור מה שנאמר מאוחר יותר. 'עתים מראה עצמו בבית המדרש, עתים אינו מראה עצמו בבית המדרש' (11, 27). הצירוף 'מראה עצמו' נרדף במשמעותו ל'בא', 'נכנס', וכך הוא אמנם הובן בקריאה ראשונה. עתה, בקריאה לאחר הוא מתפרק, והמרכיב 'מראה' חוזר ומקבל את משמעותו המילונית, ומצטרף בכך ל'כל זמן שרואים אותו'.

דומה לו המטאפורה 'פסק לשקוד על דלתי תורה' (11, 26), השאולה מן משלי ח: לד 'לשקד על דלתתי'. המרכיב 'דלתי' מופקע מן התפקיד המטאפורי שלו וממומש — בחינת עד הדלת יבוא ובעדה לא ייכנס — בעקבות האמירה הישירה 'שלא כל אדם יודע מה מונח לו על ברכיו'. זאת ועוד. מוטיב זה, החשיבות המיוחסת למראית העין, למעטה החיצוני, מקבל עתה חיזוק בדיעבד מביטויים תמימים השזורים בסיפור (מיעוטם מופיע גם בנוסח א — בסתמיותם): 'הרבה צער גורם לו הירשקי וביותר שהוא צריך לגדל עם הארץ בתוך ביתו' (11, 19); 'המתמיד הזה פארם והדרם של אביו ואמו' (11, 25); 'בושה תכסה את פניו... העם הארצות שפוכה על פניו' (12, 26); '... אין אביו מעמיד אותו את התלמיד חכם כנגדו' (12, 27–28). ואפילו הלשון הצירורית בתיאור הספר שקורא איטשי, שאין בו משום 'נוי סוכה' (13, 11).

סימטריה והדרגה

הסימטריה התחבירית מגוונת ביותר אצל עגנון המאוחר, וגם סיפור זה שופע רבים מסוגיה.

סימטריה של ניגוד פשוט: 'עתים מראה עצמו בבית המדרש, עתים אינו מראה עצמו בבית המדרש' (11, 27); 'עתים רואה עתים אינו רואה' (12, 23).

11 בכתב-היד של נוסח ב (3, 12) נכתב (ונמחק): 'עושה עצמו כאילו אינו רואה'. בחינת מה שאינו רואה אינו קורה.

ניגוד כפול: 'כתוקף גופו כך חולשתו בתורה' (11, 17-18); 'מה שלא ידעו חבריו בסוף השבוע כבר ידע בתחילת השבוע' (11, 9); 'בזמן שהוא שמח על בכורו עצב הוא על בנו הצעיר הירשקי' (11, 16-17).

חזרה: 'ממקום שלבו חפץ וכמה שלבו חפץ' (11, 7). והשווה תיבת 'שניהם' (נוסח א, 25) לצירוף הסימטרי 'לא מזה ולא מזה' (13, 7).

חלקם של מבנים אלה, תפקידם מסתכם ביצירת אווירה הרמונית היאה למספר התמים; אך חלקם הוא מסווה למתח ולניגוד שברובד הסמוי. 'אפשר שאיטשי מאיר למד הלכות סוכה ואפשר שהיה בקי בהלכותיה. מכל מקום הלכה למעשה ודאי אינו יודע' (12, 37-38). הניגוד הבולט לעין הוא הניגוד (א) בין הלכה למעשה, ולצדו הניגוד (ב) יודע / אינו יודע. אך מתחתם כבר צץ ניגוד נוסף (ג) בין עבר להווה ('למד', 'היה בקי', מול 'אינו יודע'). הניגוד בזמנים סותר את הניגודים הקודמים, שכן הוא מבטל את הניגוד המפורש בין הלכה למעשה. איטשי מאיר, מסתבר, אינו יודע למעשה ואף להלכה אינו יודע (לפחות ספק יודע: היה בקי!). כאן נכנס לתמונה ניגוד נוסף (ד) אפשר / ודאי ('אפשר למד... אפשר היה בקי... ודאי אינו יודע'). והרי לפנינו תמונת מציאות מתוקנת שבה מוצג איטשי מאיר כמי שאינו יודע לא להלכה ולא למעשה (בניסוחו של עגנון: 'הלכה למעשה ודאי אינו יודע'), בעוד אחיו הירשקי יודע להלכה כמו למעשה, שכן בנה סוכה כהלכתה ('כשרה כדינה', 12, 27). כך התהפך ציר נוסף.

תפקיד נוסף למשפט הסימטרי — להחשיד את תוכנו. הסכימה המושלמת והמאוזנת נוסחאית מדי, ומונעת את הרגשת האמינות. להחשדה מעין זו גורמים המשפטים המודרניים — עד הגזמה לעתים קרובות. 'מה שלא ידעו חבריו בסוף השבוע כבר ידע בתחילת השבוע' (11, 9); 'אין צריך לומר שאינו יודע פרשה חומש, אלא ספק אם יודע להתפלל תפילה אחת בלא שיבושים' (11, 18-19). לעתים הציפיה מן המבנה העולה גדולה, ומילייה — מצער. 'עמד הירשקי ועשה את (א) הסוכה, (ב) סוכה נאה, (ג) שאברהם ליבוש לא עשה כמותה מימיו' (12, 35-36). יכולתו וכוחו של אברהם ליבוש הם לדידו של המספר מעין שיא, שהעובר אותו הוא בעל הישג של ממש.

תדמית של מימוש ריאלי

במעבר מנוסח לנוסח התרבו הפרטים הריאליים בתיאור, אך מימוש למעשה אין כאן אלא למראית עין בלבד.¹² הזירה העיקרית להרחבת הריאליה היא עסק העצים ופועלו של הירשקי בו. תיאור העסק תופש מקום נכבד הן ביחס לגודל הסיפור והן (ואף יותר) בהשוואה לפרופורציות שבנוסח א. נוסח ב מכיל כ-800 מלים, מהן קרוב ל-200 מלים (במסגרת 9 משפטים) מתארות את עסק העצים — כלומר רבע מן הסיפור. בנוסח א, לעומתו, כ-300 מלים, מהן כ-50 (3 משפטים) מתארות את עסק העצים — כלומר שישית. בעוד שהסיפור גדל מנוסח לנוסח פי 2.6, תיאור העסק בלבד גדל פי 4. תיאור העסק תופס אפוא ממדים האומרים פרשני.

12 לא כל הפרטים הריאליים הם תדמית של מימוש. כמה מהם מימושי-אמת, אלא שהם מיעוט בלתי מכריע.

גם המבנה המודרך של התיאור תורם להגברת חשיבותו של עסק העצים. אלא מאי, ההדרגה אינה במסומנים עצמם אלא באופן הצבתם; לא תוכנם של הפרטים המצטברים עולה בהדרגה, אלא מלות הקישור הן שמסמנות כפעם בפעם מדרגה גבוהה יותר ברצף התיאורי. (ראה, למשל עמ' 12, הפיסקה המתחילה בשורה 15. וראה להלן, עמ' 8). רצף כזה של משפטים מצטברים מְעַצֵּים את המתואר, ותוצאתו — מתח בין המסומנים (שאינם עומדים ביחסי הדרגה) לבין התנועה העולה בכוח מלות הקישור, וההצטברות עצמה. ההדרגה מבליטה את התוכן הסטאטי והחוזר על עצמו. שלושה קטעים מתארים את עסק העצים:

קטע א (11, 21–24) — אברהם ליבוש עצב על בנו הצעיר.

קטע ב (12, 15–22) — מסתמנת תפנית ביחסו לבנו.

קטע ג (12, 28–32) — סמוך להכרה המלאה.

עיון בשלושת הקטעים הללו חושף הרחבה מדומה בלבד. החידוש מקטע לקטע מועט והחזרות מרובות:

קטע א — 'שהוא מסייעו בעסקיו'.

קטע ב — 'עוזר על יד אביו בעסקים'.

קטע ג — 'טרוד הוא הירשקי בעסקים'.

א — 'מסדר את העצים'.

ב — 'ופוקד עליהם היאך לסדרם'.

ג — 'לסדרם לפי המקום'.

ב — 'הוא המביא את העצים מבית הנתיבות'.

ג — 'לרוץ לבית הנתיבות'.

ב — 'הוא עומד על יד הסבלים ופוקד עליהם'.

ג — 'לשכור סבלים, להשגיח עליהם'.

א — 'קושר דברים עם הלקוחות'.

ב — 'והוא המוציא לו את הלקוחות מלבד הלקוחות הרגילים בהם' (חידוש-מה: הירשקי עצמאי ובעל יומה).

הצלחתו של הירשקי ושגשוגו של העסק אינם חידוש — כך אומרות לנו החזרות הללו; החידוש הוא בהשקפתו של אברהם ליבוש עליהם: מהסתייגות להכרה. להרחבה זו של המימוש הריאלי ולהכברה זו של פרטי העסק יש תפקיד נוסף בבניית המשמעות הכוללת של הסיפור: לא עוד עסק קטן שבקושי יש בו לפרנס את המשפחה, ש'לולא הוא (הירשקי) מי יודע אם היה במה לפרנס את ביתם' (נוסח א, שורה 20), אלא עסק מסועף הנושא רווחים, ש'אלמלא הירשקי מי יודע אם היה אברהם ליבוש יכול לעמוד בפני מתחריו' (ב, 12, 16–17). עגנון אינו משנה את מבנה המשפט ולא את מלותיו הפותחות, ובוודאי כוונת מכוון כאן להפנות את תשומת הלב לשינוי שבתוכן.

המספר המזדהה¹³

המספר רואה את תפקידו להסביר ולנמק את אברהם ליבוש. הוא מוצג כתמים מגיבורו, ועל כן קיצוני ממנו וחשוף ממנו. תוך כדי הזדהות עם ערכיו הוא מסיר מבלי משים את המסווה מעל מניעיו של גיבורו ומציב דיוקן חשוף לביקורת. בכך משיג עגנון¹⁴ שתי מטרות בעת ובעונה אחת: מצד אחד הוא מעצב את גיבורו כדמות אמינה, בלתי-מוגזמת, ומצד אחר חושף את ערכיו של גיבור זה בלא סלחנות, כפי שהגיבור לא היה מעז לעשות אפילו בינו לבינו. (ראה הניסוח המסתייג אפילו אחרי המפנה – בפסיקה האחרונה שבסיפור.)

'לשידוך ודאי לא יזיק, אומר אברהם ליבוש דרך בדיחה' (11, 14); ואילו המספר אומר בגוף שלישי: 'שציפה אביו ממנו שיהיה טוב לשידוכי' (12, 13–14). חד וחלק ללא מסווה.

'למוד איטשי מאיר' שלי, ילמוד, ישקוד על התורה יתמיד בלימודו' (11, 13). כך אומר אברהם ליבוש, וכמעט משכנע אותנו – באמצעות החזרה המרובעת – שהוא רואה בלימוד התורה ערך לעצמו; אבל במשפט הקודם אומר המספר: 'אברהם ליבוש שמח בכנו ואינו מבטל מלימודו אפילו בזמן שהוא צריך לו, כגון לשמור על החנות... או לשלוח אותו בשליחות לגבות חוב...' (11, 12–13).

סמיכות העניינים מרמזת על סולם ערכים, שלפיו התורה חשובה מעסק הממוץ-רק משום שהיא מביאה תועלת גדולה ממנו. והשווה נוסח א (6).

קיצוניותו של המספר בהשוואה לגיבורו מתבטאת גם בהערכת הדמויות והמצבים. 'הרבה צער גורם לו הירשקי וביתור שהוא צריך לגדל עם הארץ בתוך ביתו' (11, 19–20). זוהי עמדתו של אברהם ליבוש. אך כשהמספר נדרש להעריך בעצמו, הריהו מחדד את העניין ומנפחו: 'הירשקי זה עם הארץ ומגושם, וכתוקף גופו כן חולשתו בתורה. אין צריך לומר שאינו יודע פרשה חומש אלא ספק אם יודע להתפלל תפילה אחת בלא שיבושים' (11, 17–19). והשווה נוסח א (8–10).

הזהות בין ערכי המספר לבין ערכי גיבורו באה לידי ביטוי במעברים המעורפלים בין לשונו של המספר ללשון הגיבור. 'לשידוך ודאי לא יזיק, אומר אברהם ליבוש דרך בדיחה, שהרי מה כל משאלותיו של יהודי הלא הוא חתן בן תורה לבתו' (11, 14–15). הפסוק הפותח במלים 'שהרי מה כל משאלותיו' מוצב בעמדה דו-משמעית מבחינת הדובר. אם אלה המשך דבריו של אברהם ליבוש הרי 'דרך בדיחה' חל גם עליהם, אך אם המספר הוא הדובר-המנמק, הריהו משיח לפי תומו ו"לוקח" את דברי אברהם ליבוש "ברצינות". היחס בין שתי אפשרויות קריאה אלו יוצר אירוניה, שלפיה אברהם ליבוש אומר דרך בדיחה כלפי חוץ בלבד, והמספר מסגיר בתמימותו את משאלותיו הכמוסות של גיבורו. בנוסח א (6–7) אין דו-משמעות זו קיימת; האמירה ישירה ומפורשת, וגם אם ביקורת יש שם, אירוניה מעודנת אין שם: 'למוד איטשי מאיר'

13 על המספר הבלתי-מהימן ראה: יוסף אבן, 'סופר', מספר ומחבר: ניסיון לסינתזה מחקרית של תחום מרכזי בסיפורת, הספרות 18–19 (1974), עמ' 149 ואילך.

14 או שמא "המחבר המשתמע". ראה שם, עמ' 156 ואילך. במיוחד עמ' 158 טור 2.

שלי ויקפוץ עליו "בעלן"... זאת ועוד: 'יקפוץ עליו "בעלן"' הוא היגד מודאלי המבטא את רצונו הגלוי של אברהם, בהיותו המשכו ומקבילו של ההיגד המודאלי "למוד' וכו'. ואילו בנוסח ב מנוסחת שאיפתו של אברהם בצורה מוסווית: לא אברהם ליבוש הוא שמעוניין במחותן עשיר, אלא המחותן העשיר הוא שחפץ בבנו לחתן, ואברהם ליבוש רק מכוון לרצונו של המחותן. כאן המספר עושה יד אחת עם גיבורו כדי לנקות את כוונותיו מתועלתנות. ושים לב: 'מה כל משאלותיו של יהודי' מוסב אוטומטית על אברהם ליבוש — עד שבא ההמשך לתקן את הקריאה, ומסבב את האמירה אל המחותן!

כיוצא בו: 'ועדיין היה אברהם ליבוש מפיס את עצמו. כל זמן שלא עקר עצמו הבן מבית המדרש... ורואים אותו לפרקים כשהוא יושב לפני גמרא פתוחה עדיין יש תקוה, שלא כל אדם יודע מה מונח לו על ברכיו למטה מן הגמרא' (12, 3-8). מן 'כל זמן שלא עקר' ואילך — ספק פרי הרהוריו של אברהם ליבוש ספק פרשנותו של המספר לפירוס שמפיס עצמו האב. הדיבור המשולב מעניק לסופר את החירות לשים דברי "כפירה" בפי המספר ו"להפליל" בהם את גיבורו.¹⁵

עוד על תפקידיו של המספר

למספר יש תפקיד נוסף: להרחיב את תחולת הסיפור על-ידי אמירות מכתמיות מכיליות. בתירוץ של מספר תמים ומבלי לפגוע באמינות הקונקרטי של המסופר, מכרונים חיצונית ביקורתו של המחבר אל ציבור רחב יותר. הוא עושה זאת בטכניקה דומה לדיבור המשולב, כאשר האמירות הפתגמיות משולבות בקונקרטיות. 'אבל אין שמחתו של יהודי שלימה, בזמן שהוא שמח על בכורו עצב הוא על בנו הצעיר הירשקי' (11, 16-17). 'יהודי' — כללי; 'הירשקי' — ספציפי; 'בכורו' (ואף 'בנו הצעיר' הנגדר אחריו) — משמש לשני הכיוונים כאחד, הכללי והספציפי. כמוהו גם 'מה כל משאלותיו של יהודי' (11, 14-15) שנזכר לעיל.

סיפור זה בנוי על-פי דגמים ספרותיים מוכרים: הילד המקופח זוכה למעמד הראוי, התלמיד-חכם שהתפקד וכו', אלא שבסיפור זה הדגמים הללו מונמכים מרקטנים:¹⁶ העילוי הוא חצי עילוי, המתפקד הוא מין בטלן חלוש, העלילה דלה,

1 שלמה צוקר מגלה מקרה של דר-משמעות מסוג זה גם בנוסח א (ראה המקום שהוזכר לעיל בהערה 1, עמ' 14). תופעה מעניינת נוספת בנוסח א נוגעת לשם איטשי-מאיר. הצורה העברית יצחק-מאיר היא לעולם לשונו של המספר (4 פעמים), ואילו איטשי-מאיר פעמיים לשונו של אברהם ליבוש במפורש, ופעמיים בעמדה דר-משמעית מבחינת הדובר: 'ואיטשי-מאיר הלך מחיל אל חיל...' (4); 'איטשי מאיר זה איננו איטשי מאיר של אז...' (16): לכאורה המספר היודיע-כול הוא שמדווח על הזלחתו בלימודים מחד ועל ההיפוך שחל בו מאידך. אך השימוש בשם האידי (המאפיין בשאר מקומות את הדובר אברהם ליבוש) מרמז שאולי הדיווח לא בא מפי בעל הסמכות היודעת-כול, אלא מפי הנוגע בדבר, שאמינותו שיפוטו מוטלת בספק. השאלה היא, אם אפשר לייחס לעגנון הנער דרגת תחכום מעין זו.

2 ראה צוקר (לעיל, הערה 1), עמ' 13, על 'התכנית השאלה מסיפורי האבות'. על מגמת ההנמכה ראה שם, סוף עמ' 12 וסוף עמ' 14.

הקונפליקט חסר דרמאטיות. דמות המספר מסייעת למגמת ההנמכה: היא עצמה אינה עומדת מעל קנה מידה זעיר זה, אבל היא מייחסת לדגם המוקטן מעמד של מקבילו הדרמאטי. והיא עושה זאת בעיקר באמצעות צירופי לשון טעונים קוגנוטציות גבוהות, כמו: 'מחיל אל חיל' (11, 5); 'ממקום שלבו חפץ וכמה שלבו חפץ' (11, 7); 'כל וכל הכל יכול' (12, 15); 'משכים ומעריב לבית הדואר' (12, 11); 'לא בעולם הזה ולא לעולם הבא' (11, 24), ועוד. (חלקם מופיעים כבר בנוסח א.)¹⁷ אחדים מצירופים טעונים אלה — בפגישתם עם הטקסט — מבליטים את "נמיכותו" (ראה למשל "ההסבר" של המספר: 'חלק בעולם הזה מפני שהם כתובים בלשון הקודש שאין מביאים את האדם לידי פרנסה, העולם הבא מפני שהם מלאים מינות' 12, 1-2). אחרים משרתים כוונה סמויה של הסופר, כגון הביטוי 'לא לאלוקים ולא לאנשים' (12, 14). כאשר התחיל איטשי לקרוא ספרי מינות חדל להיות טוב 'לאלוקים', אך כל עוד ישב 'לפני גמרא פתוחה' היה לפחות טוב 'לאנשים' (כי אלה לא ראו 'מה מונח לו על ברכיו למטה מן הגמרא' 12, 8). עתה, שהתפקד בפומבי ('יצא ונכנס בבית החבורה וכו'),¹⁸ גם 'לאנשים' כבר איננו טוב. המשפט: 'איטשי מאיר זה שציפה אביו ממנו שיהיה טוב לשידוכין אינו לא לאלוקים ולא לאנשים' — אירוני, כיוון שהוא מעמיד 'שידוכין' במקביל 'לאנשים' ול'אלוקים' כאחד.

משהו על מלות הקישור

גם באמצעות מלות קישור ובאמצעות פניות אל הקורא מתערב המספר במסופר ומעריך את הדמויות ואת המאורעות.¹⁹ הוא מתווך בין הקורא לסיפור ומגיש את המסופר על צלחת שחוממה מראש. למלים של קישור, של מודוס ושל פנייה יש אפוא תפקיד בשירותן של דעות המספר ושל אמונותיו. ואלה הדוגמאות:

'אפילו' (ראה דיון בעמ' 6); 'אין צורך לומר... אלא ספק אם...' (11, 18); 'וביותר ש...' (11, 19); 'מלבד ש...' (11, 22); 'אלמלא... מי יודע...' (12, 16); 'ואם מסתכלים היטב...' (12, 18); 'מלבד... ואף הם שעדיין...' (12, 21) [ארבע האחרונות שייכות לתיאור העסק, וראה דיון בעמ' 5]; 'ואחר כל זה... ואחר כל זה...' (ראה דיון בעמ' 2); 'ולא די לו אלא...' (12, 10); 'כללו של דבר' (12, 13); 'אפשר... ואפשר... מכל מקום ודאי...' (12, 37-38); 'ספק הוא אם...' (13, 2).

רוב המובאות שברשימה כבר נזכרו ונותחו בפרקים הקודמים; אך רוצה אני להצביע על תופעה נוספת: מלת הזיקה ש העומדת ללא תוספת מלת קישור מציינת (כגון, משום, כדי וכו').²⁰ יתרונה של מלית זו (מלבד הצבע המיוחד שהיא מעניקה

17 שלמה צוקר (שם, עמ' 13-16) מטפל בהרחבה בביטויים אלה ובקוגנוטציות שהם מושכים מן המקורות. כמו כן הוא מראה כיצד הם פועלים בטקסט. ולא מצאתי טעם לחזור על הדברים.

18 שים לב: גם הירשקיי 'התחיל אף הוא לבוא לבית החבורה' (12, 25), והמספר ואברהם ליבוש כאחד "שכחו" לגנות אותו.

19 על המספר המתערב ראה מאמרו של אבן (לעיל, הערה 13), עמ' 147 ואילך. על המספר המעריך ראה: הרי גולומב, 'הדיבור המשולב' — טכניקה מרכזית בפרוזה של עגנון: לפי הסיפור "פנים אחרות", הספרות 1 (1968), עמ' 253 ואילך.

20 על תופעה זו ראה באריכות במאמרו של משה בר-אשר, נשכחות כלשון התנאים, בתוך: מחקרי

לפתוב) שהיא בעלת אופי נסיבתי יותר מאשר סיבתי; ומשום שהיא אמורפית, הריהי מסמנת קשרים מסוגים שונים בעת ובעונה אחת. 'שכבר מילדותו נראו בו סימנים של בן תורה' (11, 1) [נוסח א: 'כי עוד בילדותו' (1)]; 'וביותר שהוא צריך לגדל עם הארץ בתוך ביתו' (11, 19) [בנוסח א: 'על מה שהוא מגדל' (9)]; 'שלא כל אדם יודע...' (12, 8); 'שהירשקי יודע לעוץ עצה' (12, 22); 'שמנהג נוהגים הם הסבלים' (12, 30); 'שכל עם הארציות שפוכה על פניו' (= 'כי כל'... (12, 26).

'כללו של דבר'

המחבר מבקר את יחסו התועלתני והחמרני של אברהם ליבוש לעולם הזה כמו לעולם הבא. המעבר שחל בהערכתו את בניו נראה שאינו מעיד על שינוי ערכין אלא להיפך, על דביקות בהם: קודם ציפה שלימוד התורה יביא לו שידוכין עשירים, עתה הוא רואה במצווה (בניית סוכה) עולם הזה. למראית עין החמיץ אברהם ליבוש את ההזדמנות לזכות בעולם הבא פעמים: פעם באמצעות בנו הבכור, ופעם באמצעות בנו הצעיר, שבנה סוכה כשרה כדינה והוא ראה בה את העולם הזה בלבד.²¹ תורה ופרנסה הם תרתי דסתרי בתודעתו של אברהם ליבוש, הרואה את העולם הזה והעולם הבא, את החומר והרוח, הפרנסה והתורה, כמוציאים זה את זה (והשווה 'יששכר וזבולון'!).

בנוסח א הדיכוטומיה פשוטה ופשטנית אפילו: העולם הבא מול העולם הזה, תלמיד-חכם מול עם-הארץ, והעלילה מראה את שינוי מצב כפות המאזנים: העולם הבא ירד מן הפרק משום התפקרותו של התלמיד-חכם, והעולם הזה עלה במקביל בעקבות הצלחת החומרית של עם-הארץ (שהתגלתה בשיאה במלאכת בניית הסוכה). בנוסח ב, לעומת זאת, מצפה הקורא להשלמה דיאלקטית של תבנית הסיפור: אם איטשי מאיר לא הביא לא עולם זה ולא עולם הבא, הרי הירשקי יביא גם זה וגם זה; והפואנטה היא, שאברהם ליבוש השלים עם אבדן העולם הבא דווקא כאשר זה בא לידו בידי הירשקי. קודם כיסה אברהם ליבוש את גישת-החול שלו במסווה של קודש. עתה הסיר את המסווה באחת והוא מוכן להסתפק בעולם הזה — ואינו רואה ששני העולמות מזומנים לו.

אך מתחת ל"פואנטה שבעלילה" מסתתרת "פואנטה אידאית": ברגע שחל בנפשו ויתור על העולם הבא — ובמקביל התרחב בתודעתו מושג העולם הזה מעבר לפרנסה, עסק, רווח, "אנשים" — מיטשטשת הדיכוטומיה שליוותה אותו כל העת; ברגע שהשלים סוף סוף עם הרמוניה מתונה וצנועה בין פרנסה למצווה, הוא מועמד לזכות בשני העולמות; ברגע שהסתפק ב'קצת עולם הזה' (13, 9) אולי יזכה גם ל"קצת" עולם הבא. מסתמן מוצא.²² ואין כמו הסוכה להמחיש זאת, באשר היא מקפלת בתוכה את הרוחני (מצווה) עם החומרי (מלאכה). ואין מועד מתאים יותר להשלמה זו מאשר 'ליל ראשון של חג' (12, 39).

לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 93 ואילך, ובמיוחד עמ' 96–98, הערות 21–23, 26, 27. וראה שם ביבליוגרפיה נוספת.

21 השווה צוקר (לעיל, הערה 1), עמ' 19.

22 מעין "סטייה מדרך הישר". ראה גרשון שקד, אמנות הסיפור של עגנון, תל-אביב תשל"ג, עמ' 65 ואילך.

נספח ראשון

אברהם ליבוש ובניו

את בנו הבכור, את יצחק מאיר, הקדיש אברם ליבוש, סוחר בעצי שרפה, לתורה, כי עוד בילדותו נראו בו סמנים מובהקים של בעל-תורה; חוץ מזה שהיה 'ראש-חדר' וקצת עלוי, היה נער חלש, צנום ורזה ופאותיו הארוכות היו נגרות על לחייו החורות בלי טפת דם. ואיטשי-מאיר הלך מחיל אל חיל מ'חדר' אל 'חדר', ממלמד למלמד ויבא אל בית-המדרש. הוא לומד שם ועוסק בתורה. ולאברם ליבוש יש מזה הנאה מרובה, ואינו מבטלו מלמודו; אדרבא, ילמוד איטשע מאיר' שלי, ויקפוץ עליו 'בעלן', כלומר מחותן עשיר עם נדן וארוחת תמיד.

ובכל פעם שהוא נזכר בבנו הצעיר הירשקע, נער 'מגושם', בריא, אך 'עם-הארץ' גס, הוא מתרעם וכועס על עצמו, על מה שהוא מגדל עם-הארץ בתוך ביתו, שאינו יודע רק לטלטל עצים ולעשות כל מלאכה.

וכמו להכעיס נתקלקל יצחק מאיר בימים האחרונים ויחדל לבוא הרבה אל בית-המדרש ואינו מתמיד בלמודו. ובפרט בימים האחרונים כמעט שלא יקח ספר לידו, הוא נשקע כל היום בספרים חיצוניים, ספרים הנדפסים בפורמט קטן ובאותיות קטנות, שאין להקורא בהם לא עולם הזה ולא עולם הבא.... ויצחק מאיר איננו בא אל בית-המדרש, ובמקום בית-המדרש הוא הולך בטל. מחכה בכל בקר ולפנות ערב אצל בית הדואר על 'גאזעטין', שהוא צריך לקבל. סוף דבר: איטשי מאיר זה איננו איטשי מאיר של אז. לא לאלקים ולא לאנשים.

ואחיו הצעיר, הירשקע, הוא כל-וכל, הכל יכול; רוצים אתם הוא עושה כל מלאכה, אף על פי שאין לו כלים, הנצרכים לאותה מלאכה. עוזר הוא על יד אביו במסחרו. לולא הוא מי יודע אם היה במה לפרנס את ביתם, הוא כמעט הזן את בית אביו, ויצחק מאיר מבזה בכל פעם את אחיו הגס.

ובחג הסכות, בכוא אברם ליבוש מלוכב בכגדי יו"ט אל הסכה, שבנו הצעיר בעצמו עשה אותה, הוא מסתכל בה ומתפלא על יפיה: כמה נאה סכה זו! הוא חושב בלבבו. מה לי בכל החכמות של איטשע מאיר, הירשקע הוא 'אישי', 'בריה נפלאה', אומן יד. 'עולם הבא' לא יהיה לי משניהם, אך לפחות יהיה לי מהירשקע שלי עולם הזה...

נספח שני*

אברהם ליבוש ובניו

את בנו הבכור את יצחק מאיר הקדיש אברהם ליבוש סוחר עצי הסקה לתורה, שכבר מילדותו נראו בו סימנים של בן תורה. חוץ ממה שהיה ראש חד וחצי עילוי נער חלוש היה, צנום ורזה ופיאותיו הארוכות נגרות היו על לחייו החיוורות שלא ראו קורט דם מימיהן.

5 איטשי מאיר הוא יצחק מאיר הלך מחיל אל חיל מחדר לחדר ממלמד למלמד. משלא הספיקה לו תורתם של כל מלמדיו קבע מקומו בבית המדרש. שם היה לומד ממקום שלבו חפץ וכמה שלבו חפץ. לא הוצרך לבטל זמן עד שיכנסו דברי תורה במוחתיהם הכבדים של חבריו שבחדר, שאיטשי מאיר בעל תפיסה מהירה היה, [וכבר בשני בשבת ידע את הדף] מה שלא ידעו חבריו בסוף השבוע []. [כבר ידע] [הוא] 10 בתחילת השבוע.

אברהם ליבוש שמח בכנו ואינו מבטלו מלימודו אפילו בזמן שהוא צריך לו, כגון לשמור את החנות כשהוא צריך ללכת לשם עסקיו, או לשלוח אותו בשליחות לגבות חוב וכן כל כיוצא. ילמוד איטשי מאיר'ל שלי ילמוד, ישקוד על התורה יתמיד בלימודיו. לשידוך ודאי לא יזיק אומר אברהם ליבוש דרך בדיחה, שהרי מה כל 15 משאלותיו של יהודי הלא חתן בן תורה לבתו.

אבל אין שמחתו של יהודי שלימה, בזמן שהוא שמח על בכורו עצב הוא על בנו הצעיר על הירשקי. הירשקי זה [נער מגושם] עם הארץ ומגושם, וכתוקף גופו כך חולשתו בתורה. אין צריך לומר שאינו יודע פרשה חומש אלא ספק אם יודע להתפלל תפילה אחת בלא שיבושים. הרבה צער גורם לו [עם הארץ זה] הירשקי וביותר שהוא 20 צריך לגדל עם הארץ בתוך ביתו. מרוב כעסו על הירשקי אין אברהם ליבוש רואה שהוא מסייעו בעסקיו, מסדר את העצים ועושה כל מלאכה שהוא [אברהם ליבוש] אינו יכול לעשות מחמת תשישות [הגוף]. כחו. [הרואה בעלבון הנעלבים] מלבד שהוא קושר דברים עם הלקוחות ופעמים מוכר על דעת עצמו בלא שמניח מקום לאביו לכעוס ולגזוף בו שגרם לו הפסד.

25 אבל מי גורם לו לאברהם ליבוש צער, יצחק מאיר. המתמיד הזה פארם והדרם של אביו [אברהם ליבוש ושל] ואמו לקח לו פתאם דרך אחרת. פסק מלשקוד על דלתי תורה. עתים מראה עצמו בבית המדרש, עתים אינו מראה עצמו בבית המדרש. ואם בא לבית המדרש ומוציא גמרא מארון הספרים אין הגמרא באה אלא לכסות על אחד מאותם הספרים הקטנים שכל הקורא בהם אין לו** חלק לא בעולם הזה ולא לעולם

* רובן של הגירסאות שנמחקו על-ידי המחבר שולבו כאן בין סוגריים מרובעים.
** ככתב היד: לא.

הבא. חלק בעולם הזה מפני שהם כתובים בלשון הקודש שאין מביאים את האדם לידי פרנסה, העולם הבא מפני שהם מלאים מינות.

ועדיין היה אברהם ליבוש מפייס עצמו. [עושה עצמו כאילו אינו רואה]. כל זמן שלא עקר עצמו הבן מבית המדרש [עדיין יש תקוה שיחזור למוטב ואם תמצא לומר] 5 כל זמן [שהיה] שאיטשי מאיר מבאי בית המדרש [הוא] [שאינן אחרים רואים את איטשי מאיר מה עושה את מעשיו וגמרא פתוחה לפניו ואין אחרים רואים מה בידו תחת הגמרא] ורואים אותו לפרקים כשהוא יושב לפני גמרא פתוחה עדיין יש תקוה, שלא כל אדם יודע מה מונח לו על ברכיו למטה מן הגמרא. אבל [כל שמניח את הגמרא שמכניס עצמו] איטשי מאיר אינו מסתפק בזה והתחיל יוצא ונכנס בבית החבורה ציון ומבטל את זמנו בדברי הכל ולא די לו בעתוננים שהוא קורא שם אלא 10 משכים ומעריב לבית הדאר [לארוב] וממתין לנושא המכתבים [לשם] לקבל מידיו את העתוננים [הבאים שהוא מזמין לו] הבאים [על שמו, שמתוך רצון לדעת מה נשמע בעולם] [חדשות] כדי שיזכה להיות ראשון לדעת את החדשות. כללו של דבר, איטשי מאיר זה שציפה אביו ממנו שיהיה טוב לשידוכין אינו לא לאלקים ולא לאנשים.

כנגדו אחיו הצעיר הירשקי הרי הוא כל וכל הכל יכול. [רצונכם] עושה כל מלאכה 15 ועוזר על יד אביו בעסקיו. אלמלא הירשקי מי יודע אם אברהם ליבוש יכול לעמוד בפני מתחריו. יודע הוא הירשקי להוציא [לקוחות] לוקח ממש מידי סוחרי עצים שכנגד ואם מסתכלים היטב בהליכות העסק רואים שבצעם הירשקי הוא המפרנס את הבית. הוא המביא את העצים מבית הנתיבות והוא העומד על יד הסבלים ופוקד עליהם היאך לסדרם והוא המוציא לו את הלקוחות מלבד הלקוחות הרגילים בהם. 20 ואף הם שעדיין הם מלקוחותיו של אברהם ליבוש בזכות הרשקי הם לקוחותיו, שהירשקי יודע לעוץ עצה ואם יש צורך הוא נותן יד לבעלי המלאכה. אברהם ליבוש עתים רואה ועתים אינו רואה. רגילות שהתרגל לראות בו בן לא יצלח מגושם ועם הארץ אינה נותנת לו לשנות דעתו עליו. קשה הימנו דעתו של יצחק מאיר, על הירשקי, כל השנים היה מבזה אותו את אחיו המגושם משתחיל אף הוא לבוא לבית החבורה בוש תכסה פניו של יצחק מאיר שכל העם הארצות שפוכה על פניו.

הירשקי מבטל בלבו את אחיו ודיו. דיו ששוב אין אביו מעמיד אותו את התלמיד חכם כנגדו כדי להוכיחו על שעם הארץ הוא. טרוד הוא הירשקי בעסקים, לרוץ לבית הנתיבות, לשכור סבלים, להשגיח עליהם שלא יזרקו מן העצים שבביל קרוביהם 30 שמנהג נוהגים הם הסבלים, כשאין עינו של בעל העצים משגחת עליהם זורקים עצים ובאים קרוביהם ומלקטים. ואחר כל זה, אחר שמביא את העצים הרבה הרבה טרדות יש כדי לסדרם לפי המקום. ואחר כל זה עדיין מצא לו הירשקי זמן כדי לעשות את סוכת החג. לשעבר בזמן [שכוחו של] שאברהם ליבוש היה בריא היה עושה את סוכת החג [בידין] על ידי עצמו. שנה זו תשש כוחו של אברהם ליבוש וכבר היה דואג על 35 סוכתו מי יעשה. פתאום בלא שאמר דבר עמד הירשקי ועשה את הסוכה, סוכה נאה, שאברהם ליבוש לא עשה כמותה מימיו. בוא וראה הירשקי זה עם הארץ גמור עשה סוכה כשרה כדינה. אפשר שאיטשי מאיר למד הלכות סוכה ואפשר [שאינו יודע] שהיה בקי בהלכותיה. מכל מקום הלכה למעשה ודאי אינו יודע.

הגיע ליל ראשון של חג אברהם ליבוש חזר מבית הכנסת כשהוא מלובש בבגדי יום

טוב. נכנס לסוכה ומצא את השולחן ערוך ואשתו יושבת וממתנת לו. וסמוך לה יושב איטשי מאיר [ובידו ספר, שספק אם מותר] וראשו ורובו בספר שספק הוא אם יש בו משום נוי סוכה.

נסתכל לו אברהם ליבוש בסוכה שעשה הירשקי בנו הצעיר נסתכל ולא היה יכול לכבוש את דעתו הטובה עליו ולהגיד שבחו של הירשקי. אבל לא אמר כלום אלא חשב בלבו מה לי כל חכמתו של איטשי מאיר הירשקי בריה נפלאה הוא. לסוף סיכם את כל הרהוריו כנגד שני בניו ואמר, עולם הבא לא יהיה לי לא מזה ולא מזה, מכל מקום [על ידי הירשקי יש לי קצת עולם הזה]. דבר זה אין להכחיש על ידי הירשקי מוצא אני קצת עולם הזה.